

ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ВЛАДИ ПО ВІДНОШЕННЮ ДО ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ ЧЕХІВ ТА СЛОВАКІВ У ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті аналізується політика Росії відносно військовополонених чехів та словаків у 1914-1918 рр. Значна увага приділяється соціально-побутовим та духовним аспектам діяльності влади.

Ключові слова: політика, військовополонені, чехи, словаки, побут, психологічний стан.

В статье анализируется политика России в отношении военнопленных чехов и словаков в 1914-1918 гг. Значительное внимание уделяется социально-бытовым и духовным аспектам деятельности власти.

Ключевые слова: политика, военнопленные, чехи, словаки, быт, психологическое состояние.

The Russian policy towards prisoners of Czechs and Slovaks in 1914-1918 is analyzed in the article. Considerable attention is paid to the welfare and spiritual aspects of the government.

Key words: politics, war prisoners, Czechs, Slovaks, life and psychological condition.

Постановка проблеми. У роки Першої світової війни російська влада приділяла значну увагу становищу військовополонених чехів та словаків у місцях розташування, оскільки їхня значна частина розглядала Росію як свою захисницю та визволительку. Тому правлячі кола проводили гнучку політику при створенні умов перебування у полоні чехів та словаків, приділяючи увагу як соціально-побутовим питанням, так і психологічному стану полонених.

Аналіз актуальних досліджень. Окремі аспекти соціальної політики Росії щодо військовополонених чехів та словаків знайшли своє відображення у роботах радянських, російських та закордонних дослідників. Різними напрямками діяльності російської влади серед полонених займалися О.Х.Клеванський, О.Ю.Бондаренко, О.І.Остроухов та ін. [15; 4; 22; 23]. У науковій літературі психологічний стан та настрої військовополонених представлені мало. Цій проблемі приділяли увагу Є.Бент, Т.Я.Іконникова, І.В.Крючков та ін. [3; 13; 18; 19]. Аналіз вивченої літератури та документів свідчить про те, що політику Російської держави можна представити у новій інтерпретації виходячи з того, що не тільки побут, але й моральний стан полонених являлися показником результативності діяльності влади та визначали ставлення до неї.

Мета статті. Автор ставить перед собою завдання розглянути основні аспекти соціальної політики держави по відношенню до військовополонених чехів та словаків, які створювали не тільки належні умови перебування у полоні, а й забезпечували їй симпатії і підтримку. Причому, особливу увагу, на тлі соціально-економічних заходів влади, вона приділяє психологічному (духовному) фактору політики.

Виклад основного матеріалу. Військовополонені чехи та словаки з'явилися у Росії на початку військових дій у серпні 1914 р. Їхня загальна чисельність у роки війни становила понад 250 тисяч осіб. Розміщені по всій території держави, вони, проте, переважали у європейській частині країни [13, с.21; 18, с.40; 29, с.32, 106]. Керуючись рішеннями Гаазької 1907 р., Стокгольмських 1915 та 1916 рр., Копенгагенської 1917 р. конференцій, Положенням про військовополонених від 7 жовтня 1914 р. та іншими документами царський уряд надав їм пільги і створив належні соціально-побутові умови, забезпечуючи харчуванням та обмундируванням, організуючи медичну допомогу [1, с.338-349]. Зупинимося на них детальніше. Чехів та словаків, що потрапляли у полон або переходили на бік російської армії, через збірні або пересильні (тимчасові) пункти транспортували у внутрішні райони імперії. У місцях постійного розквартирування військовополонені солдати знаходилися у таборах. Офіцери спочатку жили на приватних квартирах у районі розташування військової частини, але з 1915 р. їх перевели на казармений режим. Норма харчування полонених відповідала добовому раціону солдатів російської армії. Але загострення продовольчих проблем у державі з 1915 р. призводило до постійного скорочення харчових норм. Офіцери купляли продукти на місцевих ринках, а з введенням обмежень на пересування з 1915 р. – у табірних крамницях. У полоні військовополоненим видавали необхідні одяг та взуття. Іноді, якщо їх бракувало, ремонтували у табірних майстернях. Не менше двох разів на місяць полонені відвідували лазні. Вже у тимчасових пунктах розташування проводили санітарну обробку та ретельний медичний огляд військовополонених. Після прибуття до таборів постійного розміщення, полонених оглядала комісія лікарів. Хворих лікували у лазаретах, здорових відправляли на роботи. Стан здоров'я військовополонених постійно контролювали лікарі. До лікування хворих залучали й полонений медичний персонал, бо власного не вистачало [27, с.3365]. Але, попри всі прийняті заходи, не обминали військовополонених епідемії.

На роботах роботодавці створювали для полонених необхідні умови утримання: годували, забезпечували одягом та взуттям, лікували, у разі потреби, за власні кошти. Військовополонені чехи та словаки постійно відчували підтримку рідних та близьких завдяки листуванню. Вони отримували благодійну допомогу від громадських, національних, міжнародних організацій та іноземних держав (грошима, медичними засобами, речами та ін.).

Тимчасовий уряд продовжив прихильну соціально-побутову політику царського уряду щодо полонених слов'ян, серед яких переважали чехи та словаки [23, с.80]. Так, військовополонені слов'яни, розміщені у таборах Туркестанського військового округу, два рази на місяць відвідували місто у супроводі неозброєного конвою для закупівель продуктів. У перші місяці після Лютневої революції деякі полонені отримали додаткові пільги на пересування. Наприклад, працюючих на Таганрозькому снарядному заводі Катеринославської губернії військовополонених відпускали до міста два рази на тиждень без конвою, але зі спеціальними перепустками [26, арк.272-274].

Жовтнева революція 1917 р. призвела до докорінної зміни змісту політики по відношенню до військовополонених. Від національної слов'янської політики царського і Тимчасового урядів більшовики перейшли до класової, інтернаціональної, що відповідала внутрішньополітичним та зовнішньополітичним цілям нової влади. Її суть полягала у використанні полонених для поширення ідей побудови нового суспільства у Європі, а потім у світі [20, с.318-319].

Для цієї роботи керівництво радянської держави, як і попередні уряди, використовувало агітаційні методи, але їх прийшлося змінити. Усна пропаганда національних організацій з використанням власної преси вже не задовольняла владу. Для цієї діяльності були створені загальнодержавні органи, які вели роботу серед військовополонених за допомогою газет, листівок, брошур, масових заходів. Однак більшовицькі лідери розуміли, що тільки пропагандистськими методами залучити полонених на бік радянської влади складно. Тому поряд з агітацією військовополоненим надавали політичні права та демократичні свободи. Полонені отримали можливість створювати органи самоврядування, мати своє представництво у радах усіх рівнів, ревкомах, фабрично-заводських комітетах [14, с.51]. Місцеві комітети військовополонених у першу чергу займалися питаннями побуту та працевлаштування.

Радянськими органами влади також приймалися заходи щодо поліпшення їхнього соціально-економічного становища [15]. Зупинимося лише на найбільш важливих для полонених. На початку грудня 1917 р. у м. Петрограді скликали нараду представників воюючих держав з питання поліпшення становища військовополонених, на якій Радянська Росія висунула ряд пропозицій: скасувати примусову працю, ввести восьмигодинний робочий день, охорону праці, поліпшити харчування та зрівняти у зарплатні з місцевими робітниками. У результаті переговорів у договір про перемир'я з країнами Четверного союзу від 15 грудня 1917 р. внесли положення про те, що «...сторони договору негайно вживають усіх можливих заходів для поліпшення становища військовополонених обох сторін» [11, с.52]. Радянська держава відразу ж приступила до реалізації пропозицій, що призвело не тільки до зміни положення полонених, але й їхнього правового статусу.

Незважаючи на важку економічну ситуацію, влада прагнула не допустити серед військовополонених голоду й смерті від хвороб. Декретом РНК, виданим 26 січня 1918 р., заборонялося розміщення полонених та біженців у північних регіонах країни та голодуючому м. Петрограді, рекомендувалося направляти їх у південні райони держави [11, с.52-53].

Більшовицька держава за допомогою іноземців-інтернаціоналістів намагалася залучити на свій бік маси полонених. Інтернаціональні групи при РКП(б) займалися реальним поліпшенням становища полонених, агітаційною роботою, підтримували зв'язки з національними організаціями [25, арк.16].

Однак політичну діяльність військовополонених суворо контролювали відповідні радянські та партійні органи. При ЦК РКП(б) створили іноземні відділи, а на місцях - партійні осередки [12, с.23-31, 50]. Організуючи свою роботу, вони дотримувалися класового підходу. Органи радянської влади ізолювали полонених офіцерів - класово-ворожі елементи від активної політичної діяльності [6, с.172].

Нова влада також прагнула залучити військовополонених до участі у Громадянській війні, що розгорнулася на території колишньої Російської імперії. Із співчуваючих радянській владі полонених створювали інтернаціональні загони. У 1918 р. їх організували у чотирьохстах населених пунктах. У 1917-1920 рр. в інтернаціональних частинах Червоної Армії воювало 9,6-12 тисяч чехів та словаків (з них близько п'яти тисяч червоноармійців були колишніми легіонерами) [17, с.74]. Ці дані показують, що інтернаціоналістами стала незначна кількість полонених - приблизно 5% їхньої загальної кількості. Головними причинами аполітичності були страх за своє майбутнє, прагнення вижити та

повернутися додому [7, с.9].

Намагаючись використати іноземних підданих у збройній боротьбі на боці радянської влади і у той же час позбавити німецьких та австро-угорських представників можливості звинувачувати більшовиків у порушенні Брестського мирного договору, радянське керівництво 1 квітня 1918 р. видало декрет «Про надання прав російського громадянства». У ньому вказувалося, що кожен іноземець, який проживав у межах РРФСР, міг отримати російське громадянство. Право прийому надали місцевим радам на підставі заяви іноземця, а також рекомендації відповідної громадської організації [7, с.9]. Це було характерно, насамперед, для слов'янських полонених, серед яких значну частину становили чехи та словаки. За першу половину 1918 р. Казанська рада прийняла у російське громадянство 69 осіб, Симбірська - 168, Саратовська - 260 [21, с.278]. Отримання громадянства тривало аж до анулювання Брестського мирного договору у листопаді 1918 р. Відмова від надання радянського громадянства могла спричинитися «недоброзичливим ставленням до радянської влади» або «контрреволюційною пропагандою серед військовополонених» [21, с.278]. Наведені дані свідчать про те, що цей політичний крок влади не знайшов широкої підтримки серед полонених. Незначна кількість з них стала громадянами Радянської Росії, а більшість військовополонених прагнула повернутись додому.

У відповідності до курсу, який проводили більшовики по відношенню до військовополонених, у квітні 1918 р. пройшли Всеросійський з'їзд військовополонених у м. Москві, а також з'їзди, конференції, збори полонених Сибіру та Далекого Сходу. Головним завданням подальшої роботи вони визначили консолідацію військовополонених шляхом створення революційних інтернаціональних організацій для керівництва агітаційною діяльністю по залученню полонених до боротьби на боці радянської влади [16, с.73, 85, 86]. Влада усіляко сприяла реалізації даних рішень.

Проголосивши ідеї рівності та братерської солідарності з народами інших країн, радянський уряд визнав право полонених на різноманітні переконання. 23 квітня 1918 р. військовим відділам рад, місцевим комісаріатам у військових справах та усім установам військового відомства на підставі постанови ЦВК рад за підписом Л.Троцького наказувалося: «Не допускати у таборах військовополонених ніяких насильств військовополонених одних переконань проти військовополонених інших переконань і зокрема, проти військовополонених офіцерів...» [9, арк.18].

Російська влада приділяла постійну увагу і психологічному стану полонених. Оскільки військовополонені відчували потребу у духовній допомозі, у 1915 р. учасники Стокгольмської наради звернулися до урядів воюючих держав з проханням полегшити відправлення до таборів військовополонених необхідної кількості священнослужителів, організувати в них регулярні богослужіння з чітким дотриманням обрядовості [2, с.38]. Влада Російської держави зробила все можливе для вирішення цієї проблеми. У місцях розміщення чеських та словацьких полонених вона дозволила організацію церковних служб та поховання померлих за католицьким обрядом. Для подібної діяльності використовували полонених священнослужителів, оскільки католицьких священиків у державі з переважанням православного населення не вистачало. Так, військовополонений фельдкурат (військовий католицький священик у австрійській армії) Дрескель отримав дозвіл штабу Приамурського військового округу на проведення духовних потреб у Хабаровському таборі полонених [13, с.84]. А у 1917 р. для продовження цієї роботи з посту Роздольного у м. Хабаровськ перевели полоненого фельдкурата Томаша Странека [23, с.99]. Інспектуючи табори полонених, представники РТЧХ (Російського товариства Червоного Хреста) та сестри милосердя Австро-Угорщини та Німеччини у своїх звітах відзначали, що полонені регулярно відвідували богослужіння [24, с.965]. Табірні бібліотеки мали у достатній кількості релігійну літературу. Наприклад, у Хабаровському гарнізоні були Біблія і церковна література на 28 мовах: російській, німецькій, чеській, словацькій та ін. [4, с.201].

Будучи віруючою, більшість військовополонених суворо дотримувалися релігійних свят, особливо Різдва [23, с.98]. Під час свят офіційна влада та роботодавці, як правило, звільняли їх від робіт, дозволяли відвідувати богослужіння, видавали грошові аванси. Полонені накривали святковий стіл, за яким дарували один одному подарунки. Це часто супроводжувалося читанням листів з батьківщини. Іноді і держава влаштуовувала свята для військовополонених. Словак Павло Йокель згадував, що у таборі у м. Читі Забайкальської області на Великдень влада організувала святковий обід, на якому їх пригощали пирогами та ковбасою [29, с.34].

Полонених, що вмирили від бойових ран, епідемій та не завжди задовільних умов утримання, відспівували католицькі священики. Ховали їх зазвичай на спеціальних ділянках місцевих цвинтарів. Так, військовополонених чехів, померлих у лазареті м. Житомира Волинської губернії у жовтні - грудні 1916 р., відспівав священик Антоній Трачинський а потім їх поховали за католицьким

обрядом на міському кладовищі [8, арк.169]. Аналогічний ритуал для померлих військовополонених у м. Тобольську проводив настоятель римо-католицької парафії Святої трійці І.Булло. Могили акуратно обсаджували квітами. На кожній з них ставили білий хрест, на якому вказували ім'я та дату смерті полоненого. Доглядали за могилами самі військовополонені [5, с.79; 23, с.98].

Війна наклала відбиток і на сексуальні відносини. Російська влада зіткнулася з проблемою взаємовідносин військовополонених з жінками, яку поставила на порядок денний війна. Для робіт у сільській місцевості полонених розподіляли, головним чином, серед сімей, чоловіки з яких пішли на фронт, або удовиць. З ними, як і з молодими дівчатами, у військовополонених виникали взаємна симпатія, любов та інтимні відносини, за що їх часто називали «женихами». Це, у свою чергу, призвело до появи позашлюбних дітей від полонених. Прагнучи зберегти контроль над ситуацією, влада спочатку вживала заходів щодо обмеження контактів полонених з місцевим населенням. Наприклад, у 1915 р. у м. Казані до арешту та великого грошового штрафу засудили двох жінок, які танцювали на святі з військовополоненими [23, с.34]. Оскільки психологічний та емоційний стан впливали на поведінку військовополонених, розумне рішення владою виниклої проблеми покращувало їхній настрій та сприяло зростанню її авторитету серед полонених. За таких обставин у жовтні 1915 р. МВС Росії, а пізніше військовий міністр Тимчасового уряду дозволили шлюби російських жінок з військовополоненими Австро-Угорщини, передавши вирішення питання до компетенції Головного управління Генерального штабу та штабів військових округів [23, с.90-92; 28, арк.54; 10, арк. 94]. І все ж, щоб особисті проблеми не заважали виконанню літніх польових робіт, влітку 1916 р. у Харківській губернії чиновники рекомендували відпускати полонених до сіл артильями з обов'язковим казарменим розміщенням та охороною [10, арк.48]. Однак зупинити започаткований процес виявилось неможливо. На Ставропіллі та в інших регіонах зареєстрували десятки шлюбів чеських та словацьких військовополонених з місцевими жінками, що надалі послужило підставою для неповернення деяких з них до Чехословаччини після війни [19, с.193]. Особливо зростання реєстрацій одружень відзначалося на Далекому Сході та у Сибіру [22, с.28]. Найбільше число міжнаціональних шлюбів зареєстрували з чехами та словаками, багато з яких перебували у цивільному шлюбі, а тепер отримали можливість офіційно оформити свої стосунки [13, с.138]. Це можна пояснити тим, що полонені у внутрішніх регіонах імперії, менше зайняті на роботах, мали більше часу та можливостей спілкуватися з місцевими жінками. Продовження радянською владою політики царського та Тимчасового урядів у даному питанні прискорило процес легалізації відносин. Тільки під час евакуації з Радянської Росії останніх чехословацьких військовополонених після завершення Першої світової війни з ними виїхало понад 5 тисяч жінок та дітей [23, с. 158].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, російська влада у роки Першої світової війни проводила активну соціальну політику по відношенню до військовополонених чехів та словаків. Вона мала гуманітарну спрямованість - поліпшувалися соціально-побутові умови та психологічний стан полонених, одночасно серед них проводилася активна політична агітація. Особливої уваги заслуговує факт надання військовополоненим демократичних прав і свобод. Слід зазначити, що царський і Тимчасовий уряди акцентували увагу, перш за все, на соціально-побутовій роботі та створенні нормального морального клімату серед військовополонених, у той час як радянський уряд широко практикував і агітаційно-пропагандистські заходи. Політика держави виявилася результативною: полоненим були створені сприятливі умови перебування у полоні, хоча основна їхня маса відкрито не підтримала радянську владу.

І все ж оскільки в одній статті складно дати повну характеристику соціальної політики російських органів влади щодо військовополонених чехів та словаків, то ця проблема заслуговує подальшого дослідження. Стають доступними нові джерела та література, які доповнюють наші уявлення про перебування у російському полоні чехів і словаків. Це стимулює автора продовжити дослідження даної проблематики, що дозволить скласти найбільш повну та об'єктивну картину становища військовополонених чехів та словаків у Російській державі у 1914-1918 рр.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авербах О.И. Законодательные акты, вызванные войною 1914 г. с Германией, Австро-Венгрией и Турцией / О.И.Авербах. – Вильно: Издательство книжной торговли Сыркина, 1915. – 700 с.
2. Альбат Г.П. Сборник международных конвенций и правительственных распоряжений о военнопленных / Г.П.Альбат. – М.: Издание Главного комитета Всероссийского земского союза, 1917. – 84 с.
3. Бент Е. Гуманитарная помощь и политика: миссия Датского Красного Креста в Советской России. 1918-1919 // Первая мировая война: Пролог XX века / [отв. ред. В.Л.Мальков]. – М.: Наука, 1998. – С.515-536.

4. Бондаренко Е.Ю. Иностранцы военнопленные на Дальнем Востоке России (1914-1956 гг.): дис... д-ра ист. наук: 07.00.02 / Елена Юрьевна Бондаренко. – Владивосток, 2005. – 431 с.
5. Валитов А. Военнопленные Первой мировой войны в Тобольске / А.Валитов // Югра. – 2007. – №3. – С.78-83.
6. Васильева С.Н. Военнопленные Германии, Австро-Венгрии и России в годы Первой мировой войны: дис... канд. ист. наук: 07.00.03-07.00.02 / Светлана Николаевна Васильева. – Нижневартовск, 1996. – 232 с.
7. Гирченко В. Революционная деятельность иностранных интернационалистов-военнопленных в Восточной Сибири / В.Гирченко. – Верхнеудинск: Бургоиздат, 1933. – 32 с.
8. Держархів Житомирської обл., ф.178, оп.3, спр.234, 825 арк.
9. Держархів Російської Федерації, ф.Р.3333, оп.2, спр.64, 23 арк.
10. Держархів Харківської обл., ф.19, оп.1, спр.297, 96 арк.
11. Документы внешней политики СССР / [комиссия по изданию дипломатических документов: д-р экон. наук А.А.Громыко (пред.) и др.]. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1957. – Т.1. 7 ноября 1917 - 31 декабря 1918 гг. / [Ред. кол. И.Н.Земсков и др.]. – 1957. – 771 с.
12. Жаров Л.И., Устинов В.М. Интернациональные части в боях за власть Советов в годы иностранной военной интервенции и гражданской войны в СССР / Л.И.Жаров, В.М.Устинов. – М.: Воениздат, 1960. – 159 с.
13. Иконникова Т.Я. Военнопленные Первой мировой войны на Дальнем Востоке России (1914 - 1918 гг.): монография / Т. Я. Иконникова. – Хабаровск: Изд-во ГОУВПО ХГПУ, 2004. – 177 с.
14. Интернационалисты в боях за власть Советов. Сборник статей / [под ред. М.А.Бирмана и др.]. – М.: Мысль, 1965. – 398 с.
15. Клеванский А. Военнопленные центральных держав в царской и революционной России (1914-1918 гг.) // Интернационалисты в боях за власть Советов: сборник статей / [под ред. М.А.Бирмана и др.]. – М.: «Мысль», 1965. – С.21-65.
16. Копылов В. Всероссийский съезд военнопленных социал-демократов интернационалистов (апрель 1918 г.) / В.Копылов // Интернационалисты в боях за власть Советов: сборник статей / [Под ред. М.А.Бирмана и др.]. – М.: Мысль, 1965. – С.66-89.
17. Краль В. О контрреволюционной и антисоветской политике Масарика и Бенеша / В.Краль; [пер. с чеш. М.М.Хазанова]. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1955. – 279 с.
18. Крючков И.В. Военнопленные Австро-Венгрии, Германии и Османской империи на территории Ставропольской губернии в годы Первой мировой войны: монография / И.В.Крючков. – Ставрополь: СГПУ, 2006. – 144 с.
19. Крючков И.В. Военнопленные-поляки на территории Ставропольской губернии в годы Первой мировой войны / И.В.Крючков // Российско-польский альманах. – Ставрополь-Волгоград: Изд-во СГУ, 2008. – Вып.3. – С.185-198.
20. Ленин В.И. Выступления на заседании ЦК РСДРП (б) 19 января - 1 февраля 1918. Протокольная запись / В.И.Ленин // Полное собрание сочинений: в 56 т. – М.: Изд-во политической литературы, 1981. – Т.35. – 1981. – С.318-320.
21. Мальков А.А. Деятельность партийных и советских органов Поволжья среди военнопленных после заключения Брестского мира / А.А.Мальков // Участие трудящихся зарубежных стран в Октябрьской революции: сборник статей / [отв. ред. И.И.Минц]. – М.: «Наука», 1967. – С.269-283.
22. Остроухов А.И. Военнопленные чехи и словаки в России периода Первой мировой войны: автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.02. «Отечественная история» / А.И.Остроухов. - Москва, 2011. – 32 с.
23. Остроухов А.И. Военнопленные чехи и словаки в России периода Первой мировой войны: дис... канд. ист. наук: / Алексей Игоревич Остроухов. – М., 2011. – 185 с.
24. Положение военнопленных // Вестник Красного Креста. – 1916. – №3. – С.963-968.
25. РДАСП, ф.549, оп.5, спр.4, 121 арк.
26. РДВИА, ф.1396, оп.2, спр.1969, 338 арк.
27. Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правительствующем сенате. 1915. Отдел первый. Второе полугодие (10-12). – СПб.: Сенатская типография, 1915. – С.2605-3666.
28. ЦГІАК України, ф.692, оп.1, спр.6515, 178 арк.
29. Hey, slovaci...! Hrst rozpomienok slovenskych legionarov / [upravitel Ferd. Pisecky]. – Bratislave: Statne Nakladatelstvo, 1933. – 111 s.